

INHOUD

VOORWOORD	5
DEEL 1: VERKENNING	9
1 INLEIDING	11
1.1 Kwalitatief onderzoek als evaluatiemethode	11
1.2 Kwalitatief onderzoek: een begripsverheldering	12
1.3 Opbouw van het boek	14
2 KWALITATIEVE METHODEN EN HUN POTENTIE VOOR EVALUATIE	17
2.1 Interviews	17
2.2 Observatie	20
2.3 Focusgroepen	25
2.4 Minder bekende methoden	28
3 KWALITATIEVE DESIGNS EN HUN POTENTIE VOOR EVALUATIE	35
3.1 Narratief onderzoek	35
3.2 Fenomenologie	37
3.3 Grounded theory	39
3.4 Etnografisch onderzoek	41
3.5 Casestudie	43
3.6 Actieonderzoek	46
3.7 Procesevaluatie	49
4 DE DERDE WEG: MIXED METHODS	57
4.1 Fundamenten van mixed methods-onderzoek	57
4.2 Mixed methods-designs	60
4.3 De meerwaarde van mixed methods voor evaluatie	64
5 VIER DESIGNS NADER BESCHOUWD	67
5.1 Theory of Change	67
5.2 Realistic Evaluation	71
5.3 Intervention Mapping	73
5.4 Results Accountability	77
5.5 Vervolg van dit boek	80

DEEL 2: VERDIEPING	81
6	WAT IS 'GOED' KWALITATIEF ONDERZOEK? 83
6.1	Validiteitscriteria 83
6.2	Criteria voor specifieke designs 100
6.3	Kritische beschouwingen 106
6.4	Conclusies 109
7	DE POTENTIE VAN KWALITATIEVE DATASYNTHESE EN REVIEWS 115
7.1	Vormen van kwalitatieve datasynthese 117
7.2	Keuzeoverwegingen en methodologische kanttekeningen 121
7.3	Conclusies 126
8	INZICHT IN CAUSALITEIT 131
8.1	Over het begrip causaliteit 131
8.2	Causale gevolgtrekking in kwalitatief onderzoek 135
8.3	Conclusies 140
9	SLOTBESCHOUWINGEN 143
9.1	Kracht van elke kwalitatieve methode of design vormt tegelijkertijd haar zwakte 143
9.2	Onderbelichte functie: het toetsen van veronderstellingen en mechanismen 144
9.3	'Actions' en 'accounts': interviewen vanuit de observatie 145
9.4	Methodologische spanningsvelden en dilemma's 147
10	AANBEVELINGEN VOOR DE SOCIALE SECTOR 151
10.1	Koppel kwaliteitscriteria aan evaluatiefuncties en beoordelingsperspectieven 151
10.2	Houd bij kwalitatieve datasynthese rekening met sectorale verschillen 152
10.3	Wees bij kwalitatief evalueren voorzichtig met causale oordelen 153
10.4	Stimuleer methodologische doorontwikkeling op het terrein van kwalitatief evalueren 154
10.5	Formuleer bescheiden beoordelingsniveaus van effectiviteit 154
	Epiloog: kwalitatieve informatie in een technocratie 157
	Literatuur 159
	Trefwoordenregister 169

1.1 KWALITATIEF ONDERZOEK ALS EVALUATIEMETHODE

Passend onderzoek

Sinds het pionierswerk van de antropoloog Franz Boas en leden van de *Chicago School of Urban Sociology* is er een omvangrijke literatuur ontstaan over de procedures en filosofieën van kwalitatief onderzoek. Het is een niet meer weg te denken bestanddeel van de curricula in de sociale en (bedrijfs)economische wetenschappen. Kwalitatief onderzoek richt zich op het in kaart brengen van het natuurlijke gedrag van mensen en de wijze waarop mensen betekenis geven aan hun sociale omgeving (Yin, 1994; Denzin et al., 2005; Boeije, 2005). Bekende methodes zijn onder meer interviews, focusgroepen en veldobservaties.

Een relatief recente ontwikkeling is de aandacht voor kwalitatieve methoden en gegevens voor evaluatiedoeleinden in sociaal beleid, gezondheidszorg en gezondheidsbevordering (*health promotion*). Verschillende kennisinstututen en overheidsorganen in het sociale domein werken aan de erkenning van interventies op het gebied van welzijn, sport en leefstijl.¹ Denk aan programma's ter bevordering van buurtbetrokkenheid, sportprojecten in achterstandswijken of educatieve trainingen voor gezond leven. Dit gebeurt door deze interventies te beoordelen op effectiviteit; doen de interventies ook waarvoor ze bedoeld zijn? Voor veel sociale aanpakken stuiten 'harde' effectmetingen, zoals experimenteel onderzoek, echter op grenzen. De sociale sector kent relatief veel complexe en samengestelde methoden en programma's in verschillende fases van ontwikkeling, die kwantificeerbare toetsing bemoeilijken of zelfs geheel onmogelijk maken. Naar deze interventies moet 'passend' onderzoek worden gedaan (Omlo e.a., 2013). Steeds vaker is daarbij de hoop gevestigd op kwalitatieve vormen van onderzoek.

1 Zie het Nederlands Jeugd Instituut (NJI), RIVM Centrum Gezond Leven, het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB) en Movisie, Kennisinstituut voor maatschappelijke ontwikkeling.

Centrale vraagstelling

De hernieuwde aandacht voor kwalitatief onderzoek in het sociale domein roept echter een belangrijke vraag op. Hoe kan of moet kwalitatief onderzoek worden ingezet als evaluatiemethode van sociale interventies? Deze vraag lijkt onschuldiger dan zij is. Sommigen menen dat kwalitatief onderzoek te weinig vaste grond biedt voor een betrouwbare uitspraak over de werkzaamheid van een bepaalde aanpak, wijzend op het open en subjectieve karakter ervan. Zij zien kwalitatief onderzoek hoogstens als ondersteunend aan kwantitatieve effectmetingen (bijvoorbeeld om hypothesen te formuleren of enquêteresultaten te illustreren). Anderen menen juist dat kwalitatieve methoden betere verklaringen opleveren voor de complexe realiteit van sociale interventies, gezien hun aandacht voor sociale processen en persoonlijke betekenisgeving van betrokkenen. Zij verlenen aan kwalitatief onderzoek dan ook eigen bestaansrecht als het gaat om het evalueren van sociale aanpakken.

De vertrekvraag van dit boek luidt derhalve:

Wat zijn de mogelijkheden én de beperkingen van kwalitatief evalueren in het sociale domein?

De vraagstelling laat zich opsplitsen in de volgende deelvragen.

1. Welke vormen van kwalitatief onderzoek kunnen worden onderscheiden?
2. Wat is hun potentie voor evaluatie van sociale interventies?
3. Wat zijn relevante toepassingen en methoden in dit verband?
4. Waar liggen hun methodologische sterktes en waar hun zwaktes?
5. Hoe kan kwalitatief onderzoek worden gecombineerd met kwantitatieve methoden?
6. Wanneer kan men spreken van 'goed' kwalitatief evaluatieonderzoek (validiteitscriteria)?
7. Wat is de potentie van kwalitatieve datasynthese en reviews in de zoektocht naar 'wat werkt'?
8. Hoe verhoudt kwalitatief onderzoek zich tot causale inzichten over sociale aanpakken?
9. Wat zijn implicaties voor de toepassing van kwalitatief onderzoek in de uiteindelijke effectiviteitsbeoordeling van sociale interventies?

1.2 KWALITATIEF ONDERZOEK: EEN BEGRIPSVERHELDERING

Ontstaansgeschiedenis

Voor ik inga op deze vragen eerst een korte begripsverheldering. Kwalitatief onderzoek als methodologische discipline ontstond aan het begin van de vorige eeuw. Binnen de sociologie en antropologie ontwikkelden zich empirische stromingen die tegenwicht wilden bieden aan al te rigide opvattingen van sociaalwetenschappelijke waarheidsvinding. Vertegenwoordigers van

de beroemde stadssociologische Chicago School (jaren '20 en '30) beschouwden veel statistische technieken zelfs als 'on-sociologisch' en ongeschikt voor de bestudering van complexe sociale problemen zoals armoede, ontworteling van migranten en straatcriminaliteit. Vanuit de Chicago School kristalliseerde zich dan ook het beroemde 'Thomas-theorema' uit, geformuleerd door W.I. Thomas, als belangrijk kwalitatief principe: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.' Gelijktijdig ontstond binnen de antropologie meer behoefte aan de verzameling van data uit 'eerste hand'. Om gedrag écht te kunnen begrijpen, zo was de gedachte, moesten mensen van dichtbij worden geobserveerd, in hun natuurlijke omgeving met ruimte voor persoonlijke ervaringen en betekenisgeving. Bekende pioniers op dit terrein waren Franz Boas en Margaret Mead, die in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw de eerste etnografische studies verrichtten naar de leefwijzen van inheemse volken.

Kenmerken van kwalitatief onderzoek

Tot op de dag van vandaag bestaat er echter geen eenduidige definitie van kwalitatief onderzoek. Een voor de hand liggende determinatie is om er alle onderzoeksvormen onder te scharen die niet kwantitatief zijn. Zo kan volgens Swanborn (2004) kwalitatief onderzoek in elk geval worden afgebakend doordat er geen (of nauwelijks) variabelen gebruikt worden die gemeten zijn op interval- of rationiveau. Diepgaandere definities en omschrijvingen van kwalitatief onderzoek verschillen naar sector en wetenschappelijke discipline. De meeste omschrijvingen bevatten echter enkele gemeenschappelijke kenmerken (zie Pope & Mays, 2006). In het algemeen richt kwalitatief onderzoek zich op de *betekenis* die mensen geven aan hun waarnemingen van de sociale wereld. Bij veel kwalitatief onderzoek gaat het dus niet zozeer om het van buitenaf vaststellen van de objectieve werkelijkheid maar eerder om hoe mensen die werkelijkheid zelf ervaren (vgl. hier het Thomas-theorema). Daarbij is het blootleggen van verschillende en alternatieve perspectieven van oudsher een belangrijk uitgangspunt (zie bijvoorbeeld Becker, 1967). Een ander kenmerkend element is dat kwalitatief onderzoek het gedrag van mensen vrij direct bestudeert in hun *natuurlijke omgeving*, in plaats van dat hierover informatie wordt verzameld via indirectere meetmethoden zoals surveys of experimenten. Tot slot verleent kwalitatief onderzoek een *participatieve functie* aan de onderzoeker. Het vereist dat hij of zij praat met mensen of hen van dichtbij observeert, en hun gedragingen en ervaringen nauwgezet optekent en interpreteert. Bij kwalitatief onderzoek is directe interactie van de onderzoeker met zijn of haar studieobjecten dus onvermijdelijk. De kwalitatieve onderzoeker neemt daardoor een andere positie in tot de eigen studiematerie dan de kwantitatieve onderzoeker die – door het gebruik van indirecte meetmethoden – doorgaans meer afstand kan bewaren.

Doel van dit boek

Zoals gezegd is er nog weinig bekend over welke evaluatiefuncties kwalitatief onderzoek kan vervullen; hoe kan het bijdragen aan de beoordeling van de effectiviteit van sociale interventies? Ondanks de veelheid aan academische

publicaties en instructieboeken worden de begrippen 'kwalitatief onderzoek' en 'evaluatie' weinig in hun onderlinge samenhang verkend. De meeste publicaties leggen een sterke nadruk op de instructie over kwalitatieve onderzoeksmethoden als zodanig, maar laten na te beschrijven hoe die methoden zich conceptueel verhouden tot evaluatiedoeleinden.

Dit boek beoogt een bijdrage te leveren aan het kennistekort over kwalitatief evalueren in het bredere sociale domein. Het is een aanzet tot het ontwikkelen van kennis over de mogelijkheden van kwalitatieve evaluatiemethoden, via een serie van methodologische en epistemologische beschouwingen. De publicatie biedt daarmee een overzichts- en naslagwerk voor diegenen die meer willen weten over kwalitatief evalueren, en een document voor verdere discussie over het gebruik van kwalitatief onderzoek bij de effectiviteitsbeoordeling van sociale interventies. Voor de lezer is wel enige voorkennis en affiniteit vereist met het thema 'onderzoeksmethodologie' of 'evaluatieonderzoek', maar niet veel. Soms is het misschien even doorbijten, maar er staat weinig in wat de lezer niet kan begrijpen als hij of zij methodologieonderwijs op bachelorniveau heeft genoten.

1.3 OPBOUW VAN HET BOEK

Dit boek bestaat uit twee delen: een verkenning en een verdieping. Het verkennende deel start met een overzicht van concrete methoden van kwalitatief onderzoek (hoofdstuk 2). In eerste instantie kijk ik naar de 'bekende drie': interviews, observatie en focusgroepen. Daarnaast worden enkele minder bekende technieken behandeld zoals visuele datamethoden en conversatieanalyse. Daarbij is het dus niet de bedoeling een instructiehandleiding te geven over deze technieken. De nadruk ligt op hun bruikbaarheid en relevantie voor het evalueren van werkwijzen in de sociale sector.

Vervolgens schakel ik in hoofdstuk 3 een abstractieniveau hoger door te kijken naar relevante kwalitatieve onderzoeksdesigns en hun (mogelijke) evaluatietoepassingen. De term 'design' moet hier overigens niet al te letterlijk worden genomen. In tegenstelling tot de doorgaans meer rigide kwantitatieve onderzoekswereld zijn procedures van kwalitatieve designs in de praktijk niet heel erg scherp van elkaar af te bakenen. Veel kwalitatieve designs leggen weliswaar verschillende accenten maar zijn veelal gebaseerd op overeenkomstige principes. Aan de hand van inzichten uit de internationale literatuur worden echter de meest gangbare vormen van kwalitatief onderzoek besproken zoals die zich hebben ontwikkeld sinds de dagen van Boas en de Chicago School: narratief onderzoek, fenomenologie, *grounded theory*, etnografisch onderzoek, casestudie, actieonderzoek en procesevaluatie. Per ontwerp wordt besproken wat deze vorm van kwalitatief onderzoek precies inhoudt en waar de potentie ervan ligt voor evaluatiedoeleinden.

In hoofdstuk 4 behandel ik hoe kwalitatief onderzoek kan worden gecombineerd met kwantitatieve designs, de zogenoemde ‘derde weg’ van *mixed methods*. Hoofdstuk 5 bevat een nadere beschouwing van vier specifieke (mixed) evaluatiedesigns die elk een belangrijke plaats toekennen aan kwalitatief onderzoek, en die thans relatief populair zijn in het sociale domein: Theory of Change, Realistic Evaluation, Intervention Mapping en Results Accountability.

Het tweede deel van dit boek (verdieping) start met een beschouwing van validiteitscriteria van kwalitatief onderzoek (hoofdstuk 6). Kwalitatief onderzoek krijgt vaak kritiek op de vermeende ruime vrijheidsgraden in de interpretatie van onderzoeksuitkomsten. Kritiek op de betrouwbaarheid en objectiviteit van kwalitatief onderzoek heeft sinds de jaren ‘80 echter geresulteerd in een toenemende interesse voor het vaststellen van methodologische criteria en standaarden. Het hoofdstuk bespreekt in dit verband de belangrijkste inzichten uit de literatuur, met als centrale vraag: wat is ‘goed’ kwalitatief onderzoek?

Hoofdstuk 7 behandelt de potentie van kwalitatieve datasynthese in de zoektocht naar ‘wat werkt’. In navolging van ontwikkelingen in het kwantitatieve effectiviteitsonderzoek, is er ook in kwalitatieve vakkringen een beweging gaande richting datasynthese in reviews, waarbij verschillende kwalitatieve evaluaties worden samengenomen om algemene conclusies te trekken over de werkzaamheid van een bepaalde interventievorm. In theorie biedt kwalitatieve datasynthese de mogelijkheid om deze kennis te cumuleren, en kwalitatieve reviews te combineren met kwantitatieve reviews en meta-analyses. Maar tegelijkertijd bestaat het risico van het ‘op een hoop gooien’ van unieke kwalitatieve studies. In het hoofdstuk wordt beoordeeld of kwalitatieve gegevens inderdaad op deze manier zijn te abstraheren.

In hoofdstuk 8 wordt behandeld hoe kwalitatief onderzoek zich verhoudt tot causale inzichten. Vormen causale uitspraken over de effectiviteit van interventies het alleenrecht van kwantitatief experimentonderzoek? Of kan kwalitatief onderzoek evengoed causaal bewijs opleveren? En zo ja, hoe ziet dat er dan uit? Om deze vragen te beantwoorden belicht het hoofdstuk diverse vormen en eigenschappen van het kernbegrip ‘causaliteit’ om vervolgens dieper in te gaan op het thema van causale gevolgtrekking bij kwalitatieve methoden.

In de laatste twee hoofdstukken (9, 10) presenteer ik enkele generieke slotbeschouwingen en doe ik aanbevelingen voor het sociale domein: in welke richting zou kwalitatief evaluatieonderzoek zich moeten ontwikkelen? En welke rol zouden kennisinstituten en overheidsorganen hierbij moeten spelen?